

Борис Коваленко

кандидат філологічних наук, доцент,
декан факультету української філології та журналістики,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОПИСУ «МАЛОРУСЬКО-НІМЕЦЬКОГО СЛОВАРЯ» Є. ЖЕЛЕХІВСЬКОГО ТА С. НЕДІЛЬСЬКОГО

У середині ХІХ ст. боротьба України й українців проти національного гніту та великодержавницької політики царського уряду знайшла своє відображення в дискусіях про українську літературну мову і шляхи її розвитку. Незважаючи на репресивні заходи царизму щодо української літературної мови, розвиток її не лише не припинився, а навпаки, – помітно зріс і зміцнів. У зв'язку з цим у другій половині ХІХ ст. порушили питання про правописну, граматичну і лексичну нормалізацію української літературної мови. Словники української мови повинні були б показати лексичні її багатства і вже однією своєю появою вибили б ґрунт з-під ніг великодержавних мовознавців, які намагались довести, що українська мова – не окрема слов'янська, а наріччя російської чи польської мови.

Мета нашої розвідки – проаналізувати особливості правопису «Малорусько-німецького словаря» Є. Желехівського та С. Недільського.

Українська лексикографія має свою давню традицію, що нерозривно пов'язана з історією літературної мови, суспільно-історичними й культурними умовами життя народу.

Із появою перших художніх творів, написаних новою мовою, що стала базуватися на живій народній основі, з'явилася, за переконливим свідченням В. В. Німчука, і нова українська лексикографія. Першою словниковою працею з новою літературною українською мовою в реєстрі був доданий до «Енеїди» І. П. Котляревського (1798 р.) українсько-російський словник «Собрание Малороссійскихъ словъ, содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ Малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или и коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ» (972 реєстрових слова). «Краткій малороссійскій словарь» (1131 слово) додав до своєї «Граматики малороссійскаго нарѣчія» (1818 р.) О. П. Павловський. Невеликі словнички додали М. А. Цертелєв («Словарь малороссійскаго языка» – 218 слів) до збірки «Опыт собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней» (1819 р.) та І. Г. Кулжинський («Изъясненіе малороссійскихъ словъ...» – 62 слова) до праці

«Малороссійская деревня» (1827 р.) [2, с. 5-6]. У 30–40-х роках ХІХ ст. продовжувалася робота над укладанням праць такого типу, хоча деякі з них так і не були надруковані, серед них – словники Л. І. Боровиковського, А. Л. Метлинського, П. П. Білецького-Носенка та ін.

У середині ХІХ ст. з'являються такі тлумачні словники: «Словарь малорусскаго нарѣчія» О. С. Афанасьєва-Чужбинського, «Опытъ южнорусскаго словаря» К. Шейковського, «Словарь малороссійскихъ ідіомовъ» М. В. Закревського, «Словниця української (або югово-руської) мови» Ф. М. Піскунова ін.

Друга половина і кінець ХІХ ст. позначилися появою словників і перекладного типу, серед них: «Нѣмецко-русский словарь» О. Й. Партицького, «Опытъ русско-украинскаго словаря» М. М. Левченка, «Русько-мадярский словарь» Ласлова Чопея], «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки, «Русско-малороссійській словарь» Є. К. Тимченка та ін.

Неабияке значення на розвиток української орфографії мав «Малорусько-німецький словарь» Є. І. Желехівського та С. І. Недільського. Перший том цього словника (літери А – О) під заголовком «Малорусско-німецький словарь. Уложив Євгеній Желеховский, професор гімназії в Станіславі» опубліковано у Львові в 1885 р., другий том (літери П – Я) видали наступного 1886 р. уже з приміткою «уложили Євгеній Желеховский і Софрон Недільский, професори гімназії в Станіславі» [1]. У передмові подано імена авторів і назви творів, лексеми з яких увійшли до словаря.

Поява цього словника спричинила поширення фонетичного правопису, який охоплював такі правила:

1. Букви **ъ**, **ѣ**, **ы** не вживалися: Пісук, -ску, (d. пісучок), *m.* Sand (654), Відкроїти, *v. a.* Abschneiden (98), Бідний, *a.* arm, elend, dѣrftig; Червуний, *a.* roth; 2) * als subst. *m.* = Ducaten, *m.*; 3) * als subst. *f.* червона = кров; 4) – щир Rother Fuchsschwanz, (*Amaranthus caudatus*), *B.* [1, с. 1065].

2. Звук [и] передавався літерою **и**, звук [е] – літерою **е**: Син, *m.* Sohn [1, с. 864]; Очерйт, *m.* Schilfrohr, Schilf, *n.* Binse, 2) mit Schilfrohr bewachsene Stelle [1, с. 588].

3. Йотований [е] позначався буквою **є**: Євангелимст, *m.* Evangelist, *m.* [1, с. 213]; Єврий, *m.* Hebrder [1, с. 213], а йотований [о] – буквосполученням **йо**: Йулуп, (*aug. йолунїта*), *m.* Lymmel, Trottel, Dummkopf, *m.* [1, с. 324]; м'якість приголосного перед [о] передавалася буквосполученням **ьо**: Волотьовбтий, *a.*

В. rispenfirnig [1, с.119]; Пупрьок, *m.* Кв. 380 с. Пупрек [1, с.706], м'якість приголосного перед [e] – буквою є: *давнє*.

4. Звук [i], що походив від [o], позначався літерою і: Стіл, *gen. стола, m. Tisch, m.; 2) Tafel, f.* [1, с. 921], а звук [i], який походив від [e] та [i], після з, с, д, т, н, л, ц передавався буквою ї: Стінб, *f.* Wand, *f.* [1, с.921]; Лівшб, *indecl. a.* der (die) links ist; die linke Hand [1, с. 408].

5. Йотований [i] позначався літерою ї: Їда, *f.* das Essen ; 2) Speise, *f.* [1, с. 326].

6. Проривний [r] передавався буквою г: Грблї, *pl. Mistgabel, f.* [1, с.169].

7. Довгі м'які приголосні в іменниках середнього роду не позначалися: Зїле, (*d.* зїленько, -ечко), *n.* Kraut, *n.* Pflanze, *f.* Кгдutchen, *n. coll.* Blumen, *pl.* [1, с. 300].

8. В іншомовних словах послідовно фіксувався м'який [л']: Кляса, *f.* Classe, *f.* [1, с.351], Блюса, *f. schmaler Lederstreifen zur Deokung der Naht in Pelzen* [1, с. 34].

9. Частку **ся** писали окремо: Вимзвірити ся на когусь *wie ein Thier bцse werden, ergrimmen* [1, с. 75].

10. Спрощення в групах приголосних передавали непослідовно: Безжблїсний (*-жблостний*), *a.* unbarmherzig; grausam, schncde [1, с. 17]; Безсувістний, *a.* Gewissenlos [1, с. 22].

11. Уперше введено апостроф: З'їдень, *f.* das Auffressen, Frass [1, с.300]; Під'язимчний, *a.* -а кість Zungenbein, *n.* [1, с. 652].

Укладачі словника подали наголос до кожного слова, хоч не завжди правильно його визначали: Горлимця, (*d.* горлимчка), *f.* Turtel [1, с.153]; Дворямнин, *m.* Edelmann ; Hofmann, Hofcavalier *m. pl.* дворяне Edelleute; Hofleute, *pl.* [1, с. 175].

Із 1893 р. правопис, використаний укладачами словника, запроваджено в шкільному навчанні й визначено як єдиний офіційний аж до 1922 р. Його відстоювали І. Я. Франко, Б. Д. Грінченко, М. М. Коцюбинський, він є одним із провідних і в сучасній орфографії. Цей правопис використано в підручнику українського мовознавця Степана Смаль-Стоцького (1856–1938) та австрійського філолога Теодора Гартнера (1843–1925) «Руська граматика», надрукованому 1893 р. у Львові.

Отже, фонетичний принцип української орфографії, який був покладений в основу «Малорусько-німецького словаря» (1886 р.) Є. І. Желехівського та С. І. Недільського набув значного поширення, діставши назву «желехівка». Цей

правопис мав як істотні переваги порівняно з попередніми правописними системами (відмова від літер **ѣ, ѡ, ѣ**; розрізнення **е** та **и**; введення апострофа), так і значні недоліки, зокрема невмотивоване написання літери **ї** замість **і** в новозакритому складі, позначення м'яким знаком (**ь**) звука [с'] у словах типу *свѣято, смѣих*.

Список використаних джерел

1. Желехівський Є. І. Малоруско-німецький словар : у 2 т. Львів, 1886. Т.1. 590 с.; Т.2. 632 с.
2. Німчук В. В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка. *Білецький-Носенко П. П. Словник української мови*. Київ, 1966. С. 5–37.

Наталія Коваленко,
кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАЗВИ ГОСПОДАРСЬКИХ БУДІВЕЛЬ У СКЛАДІ НАРОДНИХ ФРАЗЕМ

Дослідження культурної самобутності народу залишається одним із актуальних напрямів розвитку сучасної лінгвістики, тому закономірно, що в останні роки зросло зацікавлення національно-мовною картиною світу українців. Дослідження феномену мови як невід'ємної частини свідомості людини, де знаходить відображення об'єктивна реальність і сама людина як суб'єкт пізнання багатогранного життя.

Набуті століттями досвід і знання про оточуючий світ реалізуються у вигляді стереотипних образів, символів, концептуальних метафор. Важливими кодами української культури дослідники називають номінації рослин (*барвінок, калина, мак*), тварин (*лелека, голуб*), оселі та її елементів (*вікно, двері, поріг, піч*) та ін. У говірковому мовленні, як і в літературному стандарті, фразеологізми завжди мають етнокультурний компонент, який може дещо по-різному презентувати рівень виразності, але чітко виявлятися у часовому та просторовому зіставленні.

Незважаючи на посилений інтерес дослідників до народної фразеології, на рівні східнослов'янських мов ґрунтовних досліджень потребують визначальні для етносів концепти культури, зокрема ті, що номінують архітектурно-будівельне семантичне поле – оселю, її елементи, господарські будівлі, об'єкти обійстя та ін. На сьогодні описано символічні значення фразеологізмів української мови з компонентами-назвами *поріг, лава* (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко), за матеріалами українських говірок – *хата, двері, піч, поріг*